

/// Fodor János

=== A kikérdezett intézmény ===

Bartha Katalin Ágnes (szerk.): *Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben (1969–1989). Beszélgetések a Kriterion munkatársaival.*

Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2020, 408 o.

Egy olyan intézmény, amely jóval több feladatot látott el, mint egy könyvkiadó. Nagyjából így lehetne egy mondatban jellemezni a romániai államszocialista időszak második korszakában létrehozott Kriterion Könyvkiadót, amellyel kapcsolatosan Bartha Katalin Ágnes interjúkötetet szerkesztett az egykori munkatársak megszólaltatásával. A kiadó tevékenységének a fontossága megkérdőjelezhetetlen, hiszen évtizedekig egyetlen magyar nyelvű könyvkiadóként generációk könyvespolcainak máig is népszerű tartalmát szolgáltatta a romániai magyarok körében, illetve kisebb részben Magyarországon is. A bukaresti székhellyel és kolozsvári fiókkal rendelkező kiadónak összesen nyolcvanegy alkalmazottja volt az 1989-es rendszerváltásig (ideértve a szerkesztők mellett a tördelő-

ket, grafikusokat, kisegítő személyzetet stb.), ezek közül a kötetben tizenhat volt munkatárs szólal meg. Bár az interjúk 2014-ben készültek (azóta néhány megszólított sajnos már elhunyt), a kötetből így is kimaradt a Molnár Gusztávval készített –

minden bizonnyal értékes – beszélgetés, ugyanis a megszólított nem küldte vissza időben az általa revideált és jóváhagyott változatot (6. o.).

A kötet valamikor 2020 áprilisában jött ki a nyomdából, a romániai koronavírus-pandémia legszigorúbb lezárásokkal sújtott időszakában, így a bemutatására csupán az idei augusztus végi Kolozsvári Magyar Napok keretében kerülhetett sor, korlátozott feltételek mellett. A bemutatón Dávid Gyula (egykori munkatárs, interjúalany) kiemelte, mivel a kiadó bukaresti irattára odaveszett (sajnos a kötetből sem derült ki, hogy mi történt az iratokkal), a kiadó történetének valamikori rekonstrukciója kizárólag a még életben levő személyek megkérdezésével, illetve az állambiztonsági szolgálatok irataiból valósítható meg.¹ Bartha Katalin Ágnes könyvében részben előbbire vállalkozott a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet ösztöndíjasaként. A szerző erre a feladatra pedig minden bizonnyal a legmegfelelőbb szakértő volt, ugyanis a kolozsvári Szabédi Ház akkori kutatójaként és a kiadó ottani fiókjának, valamint Domokos Géza időközben odakerülő irathagyatékának gondozójaként szakszerűen hasznosította a rendelkezésére álló forrásokat. Bár a munka nem szigorúan történeti jellegű, a szerző elsősorban színháztörténeti kutatásokkal foglalkozó interdiszciplináris érdeklődésével kiválóan megtalálta és magáévá tette a történettudomány szemszögéből megközelítendő módszereket.

A „nyersanyag” összegyűjtése gyakorlatilag 2014-ben megtörtént, de számos utómunka indokolhatta a kötet kései megjelenését, hiszen el kellett jutni az interjúk különböző helyszíneire (pl. Kolozsvár, Brassó, Bukarest, stb.), emellett azokat le kellett gépelni (a román munkatársakét lefordíttatni), jegyzetekkel ellátni, előtanulmányt írni, valamint mindezt megelőzően tájékozódni minden esetben az interjúalany tevékenységéről. Ami az interjúzás módszerét illeti, a szerző egy jól körülhatárolt kérdéssorral operált minden alany esetében, természetesen az egyénhez igazítva ezeket. A kérdések egy része a kiadóhoz kerülés körülményeire, a feladatkörre és változásaira, a kiadó jelentőségére, a Kriterion nemzetközi kapcsolataira, a magyar és nemzetiségi anyanyelvi művelődésben betöltött szerepére vonatkoznak. Másik részük pedig a szerzők-szerkesztők és az olvasók kapcsolatára, a könyvterjesztésre és cenzúrára, a külföldre utazás lehetőségeire, Domokos Géza kiadóvezető szerepére vonatkozik, és a kérdezett emlékezete mentén mélyül el a további vonatkozásokban. Ennek megfelelően a tizenhat interjú minősége és terjedelme is igencsak változó, amit az is befolyásolt, hogy négy interjúalany levélben válaszolt a felvetett kérdéssorra. Utóbbi érződik is, hiszen az interjúalanyok szóban közölt, olykor szípkázó történetei teszik igazán olvasmányossá a kötetet, melyet stílusosan megtörnek az írásban válaszoló kötött formában és tömören előadott (ugyanakkor fontos információkat tartalmazó) elbeszélései. Azonban fontos megjegyezni, hogy az interjúátiratokat a kötet szerkesztője visszaküldte az alanyokhoz, így minden bizonnyal stílusos változtatásokat, esetleges kihagyásokat, betoldásokat eszközöltek az eredetileg

¹ = Kiss J., 2020.

elhangzott anyaghoz képest. Ilyenformán ugyan elvesznek az átírt anyagból az elhangzó szavak, hangszínek vagy az elhallgatások csendjének különféle jelentésrétegei, viszont a szerző az előtanulmányban közli, hogy aki ezen vonatkozásokat kutatná, annak a hangforrások elérhetőek (7. o.).

A kötet szerkezetét tekintve, mellőzve a személyes hangvételi előszót, Bartha Katalin Ágnes bevezető tanulmányával indít. Mintegy félszáz oldalas előtanulmány keretezi a kötet interjúinak értelmezéséhez szükséges információkat. Ebben szó esik a módszerekről, a megkérdezettekről, az intézményről, a kért jelenségekről és az interjúkból levonható tanulságokról, következtetésekről. Az igencsak kimerítő jegyzetapparátussal és bibliográfiával rendelkező előtanulmányban rengeteg interjúidézettel találkozhatunk, melyek azonban nem minden esetben a kötetben megtalálható szerkesztett interjúkkal egyeznek meg, ugyanis a szerző az előtanulmány megírásakor a hanganyagok első átírtait használta. Szerencsés lett volna ezeket egységesíteni, valamint – főleg a korszakot nem vagy kevésbé ismerők számára – egy rövid rendszerismertetőt beiktatni, mivel a kötet egy viszonylag hosszú (az 1969 és 1989 közötti) időszakot kíván lefedni.

A romániai államszocialista időszakban a Nicolae Ceaușescu 1965-ös hatalomra kerülésétől számító periódust a szakirodalom nagy vonalakban két alkorszakra bontja: az első, amelyet a hatalomra kerüléstől számítva egészen a „júliusi tézisek”² bejelentéséig és ezek első hatásainak megmutatkozásáig (nagyjából az 1970-es évek közepe-vége) a romániai magyarok szempontjából egyfajta intézményépítő időszak, melyet a korszak összefoglalójában Bárdi Nándor a „*kismagyar lélegzetvétel*” periódusaként nevezett meg.³ Ennek első alszakasza 1968-ban teljesedett ki, amikor Romániában végrehajtották a máig érvényben levő közigazgatási reformot: a megyésítést. Ennek hatására megszűnt a Magyar Autonóm Tartomány (melyet korábban Maros–Magyar Autonóm Tartománnyá alakítottak, jelentős területi és lakossági átszervezéssel). A másik jelentős esemény a prágai tavasznak véget vető szovjet intervenció romániai elutasítása, amely páratlan népszerűséget szerzett Ceaușescu számára a

2 = = Az RKP KB 1971. júliusi plenáris ülésén Nicolae Ceaușescu hangzatos beszédet mondott a politikai-ideológiai tevékenység és a párttagok marxista nevelésének feljavításáról. Beszédét minden bizonnyal a pártvezér Kínában és Észak-Koreában tett látogatásának tapasztalatai inspirálták és lényegében megerősítették abban, hogy a pártnak szigorúbb beavatkozást kell eszközölnie a politikai-ideológiai és kulturális életben. A beszéd később „júliusi tézisek” néven vonult be a köztudatba, és fokozatosan kezdte éreztetni hatását, mely általánosan az életszínvonal drasztikus romlásához vezetett. A folyamat lényegében az 1989. decemberi forradalom vetett véget. Lásd: Novák, 2011.

3 = = Bárdi–Éger (szerk.), 2017: 100. A korabeli emlékezők, de a történészek is egyetértenek abban, hogy az ötvenes évekhez, valamint a nyolcvanas évek végéhez képest egy jóval liberálisabb korszakról beszélhetünk. Így például Novák Csaba Zoltán a korszakról szóló forráskiadványát, természetesen idézőjelekkel (és kérdőjellel) ellátva, „Aranykorszak?”-nak titulálja. Lásd: Novák, 2011.

romániai lakosság és a nemzetközi közvélemény szemében. Az időszak relatív „nyitás” jellegét tovább erősítette azon értelmiségi találkozó sorozata, amikor a pártvezetés a korábbi gyakorlattól eltérően lehetővé tette a meggyítésről, valamint a romániai magyarok helyzetéről szóló konzultációt. A hetvenes évek közepéig lehetőség nyílt a problémák megvitatására és ezek kisebb részében való megoldására. A korábbi időszak megszorításaival szemben pedig az államhatalom engedélyezte nemzetiségi intézmények alapítását és a kisebbségek kulturális örökségének ápolását. Paradox módon a rendszer megreformálhatóságának illúziója mellett megmaradt központosító (erőszakos iparosítás) és diszkriminatív jellege.

A változás a pártvezér távol-keleti látogatásai hatására kihirdetett „mini-kulturális forradalom” 1971-es kezdetétől vált érzékelhetővé, amikor a „társadalmi homogenizáció” és a „szocialista nemzet” jelszavai határozták meg a politikai cselekvést. Az új irányvonal fokozatosan éreztette hatását, ezért kevésbé éles a korszakhatár, így a 70-es évek közepére alakultak ki a román politikai rendszer azon általános jellemzői, amelyek a rendszerváltásig meghatározták az ország politikai életét. A társadalmi részvétel minimálisra csökkent, a párt- és állami szervek összeolvadása az ötvenes évek sztálinista korszakát idézték.

Ezután következett a rendszer bukásáig tartó, egyfajta „holtvágányként” is jellemezhető periódus.⁴ A júliusi tézisekben vizionált „mini-kulturális forradalom” fokozatosan éreztette hatását, a kulturális életben a hetvenes évek végétől szigorúbb intézkedések és megszorítások következtek, a nyolcvanas évek elejére az ellentmondások a gazdasági élet minden területén nyilvánvalóvá váltak. A nemzetközi hitelek visszafizetése radikális gazdasági beavatkozást eredményezett, gyakorlatilag a legtöbb előállított nyersanyag és termék külföldre ment, miközben az import mérséklődött. Az adósságfizetés politikájának terhét a rohamosan csökkenő életszínvonal, a szolgáltatások minőségi és mennyiségi romlása közepette a lakosságnak kellett viselnie. 1982-ben emelték az élelmiszerek árát, a reálbér ebben az időszakban 15%-kal csökkent, de a gazdasági presztízsbetűházások ekkor sem álltak le, sőt a Nép Háza (a mai Parlament épülete) alapkövetétele és felépítése csak ezt követően történt. A román társadalom mozgósítását a reformok és a gazdasági jólét hiányában a nemzeti érzés propagálásával próbálták elérni. Ehhez a történelem mint propagandaeszköz kiváló alapul szolgált, ahol a kontinuitás-elmélet, a középkori-koraújkorai román fejedelemségek, azoknak a törökökkel, magyarokkal vagy lengyelekkel szembeni harcai voltak hivatottak a rendszer politikai ideológiáját történetileg alátámasztani. A nyolcvanas évek végén a diktátor házaspár gyakorlatilag elveszítette realitásérzékét. A Szovjetunió gorbacsovi reformjait, illetve a környező szocialista országok rendszerváltásait mereven elutasító pártvezetés 1989 decemberéig csak a titkosszolgálatok megfélemlítő módszereinek köszönhetően tudta hatalmi pozícióit megőrizni.

⁴ = Novák, 2016.

Így tehát érthető, hogy a kezdeti, ún. „lélegzetvétel” időszakában létrejöhetnek bizonyos intézmények, melyek részben kárpótolni kívánták a megysítéssel felszámolandó korábbi „vívmányokat”, ugyanakkor kifelé ezek jelenítették meg a nemzetiségpolitika helyes kezelését az államapparátus szemében. Ezen intézmények egyike a Kriterion Könyvkiadó, amelyet 1969-ben hoztak létre, párhuzamosan néhány hasonló jellegű kulturális intézménnyel: nagyjából ugyanekkor alapítják meg A *Hét* című kulturális közéleti hetilapot, valamint ekkoriban indult a román állami tévéadó magyar nyelvű műsora, továbbá a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsa is ekkor alakult meg. Utóbbit az RKP politikájának közvetítése céljából hozták létre, így nem volt jogérvényesítési hatásköre, mindazonáltal a találkozó megteremtette annak illúzióját, hogy a rendszerben kompromisszumok által változásokat lehet elérni. Tehát elmondható, hogy tulajdonképpen csak néhány szerencsés együtthatónak köszönhetően alakult meg nemzetiségi könyvkiadóként, de többségében mégis a romániai magyarság egyik alapvető társadalomszervezési szerepet is ellátó intézményeként a Kriterion. Utóbbi címke azzal indokolható, hogy a pusztán könyvkiadással járó feladatok mellett a kiadói kollektíva könyvbemutatók, író-olvasó találkozók szervezése mellett komoly bel- és külföldi kapcsolathálóra tett szert, s ezen szoros kapcsolatháló egyik fontos kiindulópontját jelentették a rendszerváltást követő politikai és kulturális önszerveződés beindításának a romániai magyarság vonatkozásában. Az előtanulmányban a kiadó működése igencsak szakszerűen van bemutatva, azonban szemmel látható, hogy az öt-hat évvel ezelőtt megírt szakszövegből hiányoznak azon kiadványok, melyek az elmúlt időszakban jelentek meg és relevánsak a témát illetően.⁵

Az előtanulmány után az interjúk következnek, melyek sorrendben először a bukaresti, majd a kolozsvári munkatársak válaszaival folytatódnak. A kötetet a tartalomjegyzék zárja, s bár jellegét tekintve szélesebb olvasóközönséget is megszólíthat, azonban forráskiadványként jól jött volna a kutatók munkáját megkönnyítő név-, hely- és intézmény- (vagy esetleg könyvcím-) mutató, hiszen rengeteg értékes információ elevenedik meg az interjúalanyok révén.

A kötetben egyik fontos és releváns kérdés a korabeli titkosrendőrség, köznyelven Securitate és a kiadó munkatársai közötti interakció, bár a szerző kiemelte, hogy ennek bővebb vizsgálata nem képezi a jelen kutatás részét. Ugyanakkor a szerkesztőnek sikerült betekintést nyernie Domokos Géza operatív dossziéjába, melyből két esetet emelt ki: egyik a kiadó tatár nyelven megjelent könyvének konstancai bemutatójáról szóló jelentés, valamint egy másik, amely szerint Domokos Géza elégedetlenségét fejezte ki, mivel leállították a kiadó könyveinek New York-i exportját, holott tetemes bevételt hozott az államnak (18, 24. o.). Érdeemes lenne akár egy külön kutatásban megvizsgálni intézményi szinten és a munkatársak szintjén az együttműködés különböző lehetséges formáit, lecsapódásait a CNSAS-dossziék anyagának ösz-

⁵ = Itt csupán kettőt emelnék ki: Novák Osaba Zoltán már idézett forráskiadványának második kötetét: Novák, 2016; valamint Kiss Á., 2014.

szevetéséből, mivel az interjúk számos ponton érintik a kérdéskört,⁶ inkább misztifikálva, mintsem tisztázva a történeteket.

Ami az interjúk egyik közös pontja, az a „megidézett hiányzóként” hivatkozott egykori, megfelelő káderlappal rendelkező (származása, szovjetunióbeli tanulmányai), majd egyre hangsúlyosabban ellenzékivé váló igazgató, Domokos Géza személye. Bár a kötet nem róla szól elsősorban, abban egyetértés van az interjúalanyok között, hogy Domokos személyisége, agilitása, stratégiája meghatározta a kiadó jellegét, vagyis a fentről tervezett kirakatintézmény helyett a lehetőségekhez igazodva valódi tartalommal működhetett. A kötet forrásértékének erősségét jelenti, hogy egy potenciális Domokos-életrajz megírásához számos olyan támpontot nyújt, melyhez nyugodtan fordulhatnak a kutatók. Ugyanakkor, annak ellenére, hogy tartalmilag rengeteg részlet kiderül, lényegesebb kérdésekre, mint például hogy miért nem sikerül elmozdítani igazgatói pozíciójából Domokost még az 1984-es általános kiadói felülvizsgáláskor sem, nem igazán kapunk megnyugtató választ.

Minden felsorolt kifogás ellenére egy igencsak fontos kötetről van szó, melynek forrásértéke felbecsülhetetlen, és ebben a vonatkozásban, Demény Péterrel egyetértve, Bányai Éva interjúkötete mellé sorolható, amely a fontosabb bukaresti magyar életutakat követte nyomon.⁷ Remélhetőleg lesz folytatása, hiszen a Kritérion-történet számos eleme feltáratlan, s a kiadó 50 éves fennállásának alkalmával tartott rendezvények is ilyen irányba terelik majd a kutatókat.⁸ A jelen kötet ugyan megáll az 1989-es rendszerváltást megelőző időszaknál, azonban a kiadó privatizációja, az egykori munkatársak életpályájában bekövetkező változások is hasonlóan érdekes történeteket rejthetnek (az igazgató, Domokos Géza az RMDSZ alapítója és első elnöke lett, rajta kívül többen az egyetemi katedrát választották, vagy kiadói tevékenységüket folytatták stb.). Addig is Bartha Katalin Ágnes kötetével nem csupán a kutatók nyertek egy fontos, egyedi történeti csemegékkkel fűszerzett forráskiadványt, hanem mindazon olvasók számára is ajánlott, akik az államszocialista időszak romániai magyar művelődéstörténete iránt érdeklődnek.

=== *Hivatkozott irodalom* ===

Bányai, 2006

Bányai Éva: *Sikertörténetek kudarccokkal. Bukaresti életutak.*

Beszélgetések bukaresti magyar értelmiségiekkel. Kolozsvár.

6 == Pl. az egyik interjúalany, Gabriel Grafița ügynökműltja.

7 == Bányai, 2006. Idézi Demény, 2020.

8 == <https://www.kriterion.ro/article/662-kriterion-50-fel-evszazad-a-nemzetisegi-kulturak-szolgالاتaban/> (letöltés ideje: 2020. augusztus 29.).

Bárdi–Éger (szerk.), 2017

Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról.*

Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó.

Demény, 2020

Demény Péter: *Sétatér / Újjászületik egy intézmény (Bartha Katalin Ágnes Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben* című könyvéről).

<http://www.lato.ro/article.php/%C3%A9ajj%C3%A1sz%C3%BCletik-egy-int%C3%A9zm%C3%A9ny-Bartha-Katalin-%C3%89gnes-Egy-nemzetis%C3%A9gi-k%C3%B6nyvkiad%C3%B3-a-diktat%C3%BAra-%C3%A9vtizedeiben-c%C3%ADm%C5%B1-k%C3%B6nyv%C3%A9r%C5%91l/4529/> (letöltés ideje: 2020. augusztus 29.).

Kiss Á., 2014

Kiss Ágnes: *Censorship Between Ambiguity and Effectiveness: Rules, Trust and Informal Practices in Romania (1949–1989)*. Doktori disszertáció, Central European University, Budapest.

<https://dsps.ceu.edu/sites/pds.ceu.hu/files/attachment/basicpage/478/agneskiss.pdf> (letöltés ideje 2020. augusztus 29.).

Kiss J., 2020

Kiss Judit: *Kriterion: az erdélyi magyarok számára a könyvet jelentő márkanév.*

<https://kronikaonline.ro/kultura/kriterion-az-erdelyi-magyarok-szamara-a-konyvet-jelento-markanev> (letöltés ideje: 2020. augusztus 29.).

Novák, 2011

Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1965–1974*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Novák, 2016

Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1974–1989*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Kulcsszavak

=====

határon túli magyarok, kultúra, recenzió

= ***An Institution Interrogated*** =

/// A BOOKREVIEW ON

Katalin Ágnes Bartha (ed.): *Egy nemzetiségi
könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben (1969–1989).
Beszélgetések a Kriterion munkatársaival.*
[fordítás]

Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2020, p. 408

Being the single Hungarian-language publishing house in Romania, the importance of the activities of Kriterion Publishing House established in 1969 is unquestionable as it has been providing popular books for the bookshelves of generations of Hungarians, mainly in Romania, and, to a smaller extent, in Hungary, for decades. The reviewed book was compiled and edited by Ágnes Katalin Bartha. Until the regime change of 1989, the publishing house, which was based in Bucharest and had an office in Kolozsvár/Cluj-Napoca, had altogether 81 employees, 16 of whom were interviewed by the author. They talk about their everyday lives at work and the various tribulations of the Ceaușescu era. A 50-page-long introductory study helps the reader interpret the interviews, discussing the methods, the interviewees, the institution, the phenomena that the questions addressed as well as the findings and conclusions which can be derived from the interviews. This book is not only an important source publication spiced with individual historical delicacies for researchers, but it is also recommended to all readers who are interested in the history of Hungarian culture in Romania in the state socialist era.
